

TEORIA DREPTULUI NATURAL (Partea II)

V. Vasilos, dr.

Universitatea Tehnică a Moldovei

Dar rațiunea umană nu se poate împăca cu o asemenea stare când lipsește securitatea individuală, când omul poate fi lipsit de viață în orișice moment. În aceste condiții omul trebuie să se dezică de la dreptul său natural – de la libertatea totală, în schimbul păcii, a securității personale și dreptului la viață. *Frica și înțelepciunea* îi îndeamnă pe oameni să încheie un contract social, prin care ei renunță definitiv la starea naturală și se obligă la o supunere totală față de șeful statului. Hobbes afirmă că în natura omului sunt și calități de altă esență, care-l determină să găsească ieșire din „starea naturală”. Instinctul supravețuirii îi oferă omului primele semnale despre necesitatea depășirii „stării naturale”, iar intelectul îi sugerează omului condițiile de realizare a acestui proces. Aceste condiții, Hobbes le definește ca legi naturale. Prima lege cere de la oameni să aleagă pacea și să respecte condițiile stabilității ei. A doua lege cere ca oamenii să refuze de la acele drepturi care ar destabiliza pacea și ar depăși autoapărarea. Oamenii sunt datori să respecte contractele încheiate. Ei au conștientizat că au nevoie în mod deosebit de autoritate politică și de legi. Astfel oamenii sunt nevoiți să recunoască și necesitatea legii în societate.

Primirea acestei decizii de către oameni este impusă atât de rațiune, cât și de instinctul *autoconservării*. „Orice om trebuie să caute pacea atât timp cât are speranța de a o obține” – susținea Hobbes. Abandonarea stării naturale în care domneau exclusive legile naturale și vorbeau armele constituie o mutație capitală, impusă de autoritatea politică și de lege.

Deci, după Hobbes, trecerea de la starea *naturală* la cea *civilă* este o decizie conștientă a oamenilor. Oamenii semnează între ei un *contract* prin care se dezică de la *drepturile sale naturale* pentru securitatea personală și apărarea dreptului la viață. Puterea se înmânează suveranului (monarhului), care dispune de bunurile și de viața supușilor, are grijă de toți cetățenii. În felul acesta, puterea încheagată într-o singură persoană este numită *Republică* sau în latină *Civitas*.

Contractul – dovadă a încrederii între semenii, între aceștia și instituții, a acceptării de către părți a unor obligații și promisiuni reciproce – exprimă rezultatul înțelepciunii, rațiunii, civilizației, al deciziei de a abandona folosirea forței. „*Transmiterea reciprocă a dreptului* – susținea Hobbes – *reprezintă ceea ce se numește CONTRACT. Justiția constituie voința permanentă de a atribui fiecăruia ceea ce îi aparține (...). Unde nu există putere coercitivă nu există proprietate*”.

Astfel, Hobbes cere supunerea libertății nelimitate a indivizilor (inclusiv libertății economice) puterii de stat, fiindcă libertatea, ca parte a sferei anarhice, naturale a individului, conduce la violență și rivalitate generală. Filosoful este pentru transmiterea drepturilor și libertăților naturale ale poporului în folosul statului, singurul în stare

să țină în frâu patimilor omenești și să păstreze dreptul inalienabil la viață. În opinia lui Hobbes, statul reprezintă o forță mare și puternică, care domină în mod absolut asupra oamenilor și cere supunerea oarbă a supușilor săi. Prin natura sa – susține Hobbes – puterea este asemănătoare cu numerele: ea crește pe măsură ce avansează sau, altfel spus, în același mod în care se mobilizează corpul unei persoane pentru a parcurge cât mai impetuos un traseu. Puterea cea mai mare a naturii umane este aceea compusă din puterile celui mai mare număr posibil de oameni, uniți prin consimțământ într-o singură persoană naturală sau civilă, care se folosește de toate competențele. Investind statul cu o putere absolută, nelimitată, Hobbes a limitat substanțial în drepturi supușii statului. Ideea libertății limitate este motivată atât din perspectiva statului atotputernic, cât și a determinărilor naturale și sociale.

Viziunea lui Hobbes este întemeiată pe controlul asupra oamenilor datorat forței publice, aceasta fiind considerată cea mai în măsură să-i oblige pe oameni să-și acomodeze interesele. Totuși, această perspectivă nu este incompatibilă cu consimțământul, cu voința indivizilor, cu dezvoltarea societății civile. Astfel, consolidarea naturală a puterii nu exclude, ci presupune – dintr-un anumit stadiu al dezvoltării sociale, în care pacea și înțelegerea dintre oameni sunt asigurate – sporirea libertății.

Legătura dintre drept și libertate este prezentată prin delimitarea unui spațiu comun de coexistență – dreptul constă în libertatea de a face un anumit lucru sau de a te abține a-l săvârși – și prin evidențierea distincțiilor dintre obligații și drepturi, libertatea fiind dependentă, în mare măsură, de sensul legii și de ponderația puterii, de modul în care este înțeleasă suveranitatea. De suveranitate, susține gânditorul britanic, este atașată întreaga putere de a prescrie regulile prin care fiecare va ști de ce anume lucruri se poate bucura și ce acțiuni poate îndeplini fără a fi brutalizat de către alți subiecți. Aceasta este ceea ce se cheamă proprietate.

Hobbes susține că statul și dreptul nu au o origine cerească, divină, cum se considera mai înainte. Statul a apărut pe cale naturală, fiind o creație umană. Conducătorii statului sunt aleși, adică puterea nu se transmite prin ereditate.

Statul trebuie să fie conform rațiunii și să nu mai fie influențat de religie. Biserica ar fi oportun să se distanțeze de preocupările și mecanismele statului. Statul, ca o putere comună, constituie întotdeauna un produs al voinței cetățenilor, o creație conștientă, liber consimțită a oamenilor, o expresie a contractului.

Un aport însemnat la elaborarea problemei statului și dreptului și a conflictelor sociale a adus marele filosof olandez de origine evreiască **Benedict Spinoza** (1632-1677). Viziunile lui Spinoza asupra statului s-au format sub o influență puternică a lui Hobbes. Esența statului și

dreptului, geneza lor, Spinoza încetează să le explice din punct de vedere al necesității naturale. Punctul inițial al doctrinei lui Spinoza despre stat și drept devine noțiunea dreptului natural prin care el subînțelege înseși legile ori regulile naturii, conform cărora se înfăptuiește totul. Spinoza vorbește despre dreptul natural al diferitor ființe vii și chiar despre dreptul natural al diferitor lucruri. În operele sale „*Tratatul politico-teologic*”, „*Etica*”, „*Tratatul politic*” el încearcă să explice geneza statului. Spinoza susține că statul și dreptul reprezintă niște instituții ce constituie părți integrale ale naturii. Declară că forța omului, autoconservarea lui este bine asigurată de dominația rațiunii. Rațiunea indică omului să caute relații cu alți oameni, deoarece singur el nu poate dobândi tot ce este necesar pentru viața sa. Rațiunea este cea forță naturală care determină oamenii să trăiască în societate și să se supună legilor adoptate de stat atât pentru înlăturarea contradicțiilor și conflictelor dintre ei, cât și a exceselor generate de folosirea forței. Fiecare individ dispune de libertatea pe care i-a oferit-o natura. În concepția lui, oamenii, pentru a supraviețui, sunt nevoiți să-și creeze un organism statal care i-ar proteja: „Statul este un organism veșnic și un rezultat al contractului social”. În afară de societate omul nu-și poate păstra securitatea, dreptul natural nu-i este asigurat, forța lui nu este susținută și el neapărat se supune unei forțe străine.

În lucrările sale Spinoza susține: „*În stare naturală nimic nu poate să existe care prin consimțământul universal să poată fi numit rău sau bun, pentru că omul în stare naturală nu consultă decât propriul său glas și hotărăște ceea ce este bine sau rău numai după fantezia lui, neținându-se responsabil față de nimeni, ci numai față de el însuși și nesimțindu-se legat de nici o lege*”. De aceea oamenii trec din starea naturală în cea civilă. Scopul suprem al statului este, în concepția lui Spinoza, de a sluji intereselor tuturor membrilor societății. Gânditorul susține, că oamenii își unesc forțele și drepturile sale naturale, formează puterea de stat ca să trăiască „*în securitate și modul cel mai bun*”.

Spinoza ne convinge, că odată cu formarea statului este fondat „dreptul general”, care este determinat de forța tuturor oamenilor ce s-au unit în acest stat. Acest drept general este rezultatul unirii drepturilor diferitor persoane într-un tot întreg. Cu cât mai multe drepturi naturale individul transmite statului, cu atât mai minunate devin drepturile lui în stat. Forța deosebită a statului, puterea lui nelimitată și necesară au o importanță deosebită pentru menținerea și apărarea a trei cerințe fundamentale ale societății, adică a ordinii, păcii și securității sociale.

John Locke (1632-1704), filosoful și politicianul englez, a respins concepția despre puterea absolută, nelimitată a statului. El a susținut și a dezvoltat ideile dreptului natural, contractului social, suveranității poporului, libertății persoanei, legitimității răscoalei contra tiranului, coraportul puterilor etc. Locke lansează următoarele idei: individul se naște cu drepturi naturale (libertatea, egalitatea, dreptul la proprietate); statul are natură contractuală, dar poporul rămâne instanța supremă; scopul statului este protejarea drepturilor naturale, nu înlocuirea lor; pentru a proteja societatea împotriva

abuzului de putere e nevoie de separat puterea în legislativ (puterea supremă) și executiv (monarhia constituțională).

În lucrarea „*Tratatele guvernării civile*” (1690), Locke încearcă să argumenteze drepturile și libertățile omului. Ca și Hobbes el distinge starea naturală. În această stare, raporturile, deja fondate pe rațiune, se stabilesc între oameni liberi și egali. În stare naturală oamenii dispuneau liber de personalitatea lor și avere, aveau drepturi egale asupra libertății. Locke descrie starea naturală ca o împărăție a libertății și egalității. După Locke starea naturală nu conduce în mod necesar la violență, la război a tuturor contra tuturor. Starea naturală a societății nu este războiul (după cum afirma Hobbes), ci este libertatea. Libertatea persoanei este un drept natural. Familia este o instituție naturală, iar dreptul patern are și el un caracter natural. La Locke, starea naturală are caracter comparativ reglementat, este reglată de normele dreptului natural.

În opinia sa, Dumnezeu i-a creat pe oameni egali și liberi, de aceea ei nu pot fi supuși puterii fără consimțământul lor. Însuși oamenii, pentru a evita arbitrarul, au hotărât, în mod voluntar, să constituie societatea politică. Ei au căzut de acord să se supună constrângerilor legii pentru a găsi o soluție problemelor conflictuale și nesiguranței personale. Scopul legislației umane este de a preciza drepturile, ci nu de a înlocui legea și drepturile naturale.

Către drepturile naturale alături de libertate și egalitate Locke atribuie și proprietatea privată. Dreptul natural de bază îl constituie proprietatea privată, întemeiată pe muncă și limitată la întinderea de pământ, pe care omul o poate lucra. El spunea că ea apare până la apariția statului și există independent de el ca un drept natural al individului. Locke consideră proprietatea ca un institut veșnic care apare ca rezultat al muncii individuale a omului. El încerca să demonstreze utilitatea și raționalitatea proprietății private din punct de vedere nu numai individual, dar și al bunăstării generale. Starea naturală e o stare a libertății totale în acțiuni și administrarea proprietății personale, iar starea de egalitate este cea în care puterea și drepturile sunt proprietăți ale tuturor. Din muncă, subliniază Locke, izvorăște și orice valoare economică. Pentru Locke proprietatea privată trebuie să fie sfântă și intangibilă, deci nu poate fi înstrăinată decât cu acțiunea proprietarului.

Contractul social constituie baza metodologică a sistemului său politic care preconizează că unica sursă a puterii politice este acordul poporului. Statul este un produs al contractului social, scopul primar al căruia constă în protejarea proprietății (dar și a libertății, egalității – drepturi naturale irevocabile) și respectarea legilor. Locke consideră că puterea politică dispune de dreptul de a emite legi și de a folosi în scopul executării acestor legi forța comunității. Societatea politică se crează pentru o mai bună garantare a libertății și pentru a-și exercita cu mai multă siguranță drepturile naturale. Libertatea constituie suportul tuturor celorlalte drepturi ale omului. Ea presupune respectarea legilor naturii, care au devenit legi ale societății. “Nici un individ care se află în societatea civilă nu poate face excepție de la legile acestei societăți” – menționa Locke. Contractul social atribuie puterii obligațiuni strict determinate, pe care

aceasta nu le poate depăși. Locke consideră că poporul nu e subordonat guvernării, poporul rămâne instanța supremă, în timp ce puterea legislativă este delegată. Puterea supremă aparține poporului, iar puterea regală nu este nici absolută, nici de drept divin. Pentru succesul operei legislative care trebuie să exprime neconținut voința majorității, puterea legiuitoare trebuie să fie despărțită de puterea executivă. Dacă forța executivă încearcă o desființare a puterii legiuitoare, poporul are dreptul de a interveni spre a restabili ordinea legală.

Teoria dreptului natural capătă o răspândire largă nu numai în Olanda și Anglia, dar și în alte țări, inclusiv în Germania. Un reprezentant al școlii dreptului natural german a fost juristul **Samuel Puffendorf** (1632-1694). El este unul dintre primii reprezentanți ai doctrinei dreptului natural timpuriu. Concepțiile sale despre societate, stat și drept au fost abordate în opera *„Despre dreptul natural și omenească”*. Conform opiniei lui Hegel, anume Puffendorf a fost acela care a introdus dreptul natural și dreptul internațional. El a încercat să adapteze învățătura despre dreptul natural la condițiile specifice ale Germaniei. Puffendorf este mult influențat de Grotius, Hobbes și Spinoza. În învățătura lui observăm o încercare de a sintetiza ideile acestor trei mari gânditori. Din cele trei izvoare ale dreptului natural semnalate de Grotius – instinctele sociale, rațiunea umană și voința socială – principalul izvor sunt, în opinia lui Puffendorf – instinctele sociale. Concomitent el atribuia un deosebit rol și rațiunii umane, deoarece, afirma el, omul este o ființă rațională și numai în astfel de calitate se poate conduce de anumite reguli. Toate regulile dreptului natural reiese din astfel de instincte ca tendința spre libertate, spre autoconservare etc. Dar, spre deosebire de Hobbes, Puffendorf consideră că nu “războiul tuturor contra tuturor” cu contradicțiile și conflictele interne acestei situații, ci înțelegerea generală dintre oameni, ce se află la temelia dreptului natural, predomină în lume. Astfel, dreptul natural în înțelesul lui Puffendorf apare ca o etică socială universală, normele căreia trebuiau să regleze comportamentul tuturor oamenilor, indiferent de grad, bogăție, apartenența de stat și convingerile politice. O așa viziune asupra dreptului natural reiese, după părerea lui Puffendorf, din faptul, că toți indivizii, fără excepție, au ceva ce îi unește – tendința spre viață comună cu alți oameni, deoarece omul de unul singur nu poate exista.

În doctrina despre stat și drept Puffendorf, ca și alți reprezentanți ai școlii dreptului natural, vorbește despre starea naturală a omului. În așa condiții nu există războaie, aici nu există forță de constrângere. Puffendorf respinge în principiu teoriile medievale de formare a statului – patriarhală și teologică. Particularitatea de bază a puterii de stat, după părerea lui, este supremația, independența și nemărginirea ei. Purtătorul puterii supreme nu este răspunzător pentru acțiunile sale, el stă mai sus decât legile și nu se supune lor. Destinația statului este de a asigura și garanta ordinea și liniștea între oameni.

Statul lui Puffendorf recunoaște personalitatea. Voința statului este formată în rezultatul unirii voinței mulțimii, care apare și în contractul social ca o voință a tuturor membrilor societății. Puffendorf declara egalitatea morală și juridică a cetățenilor și considera că ambele părți

contractante (atât supușii, cât și conducătorii) trebuie să fie împovărate în măsură egală cu obligațiunile. Însă el nu admitea nici o împotrivire sau nesupunere puterii supreme, celor ce conduc.

Spre deosebire de Grotius, el nu recunoaște caracterul pozitiv al dreptului internațional, ci îl socotea numai ca aspect al dreptului natural. Tratatul internațional sunt respectate numai de aceea, că dreptul natural cere respectarea cuvântului dat.

Un alt continuator al teoriei dreptului natural în Germania a fost **Christian Thomasius** (1652-1728). Lucrarea, în care și-a expus opiniile sale, este *“Bazele dreptului natural al întregului popor”*. Fiind un adept al limitării absolutismului, Thomasius pleda pentru distincția care trebuie să se facă între drept și morală. Morala apare ca un ansamblu de cerințe de comportare în societate care își are sediul în individ. Lipsa de rațiune naște ciocniri între drept și morală. Preîntâmpinarea acestor conflicte se poate înfăptui pe două căi: sfatul (povața) care provine de la învățător și ordinul, ce provine de la stat. Sfatul convinge, iar ordinul constrânge. E semnificativ faptul, că Thomasius pune morala mai presus ca dreptul. Această deosebire are o mare importanță, deoarece, vorbind despre sfat, care aparține învățătorului, și ordin, ce aparține diriguitorului, Thomasius consideră necesar de a scoate sfera spirituală a omului de sub puterea de stat.

Fiind un credincios convins, Thomasius totuși își pune sarcina de a elibera filosofia și statul de la influența religiei pe baza argumentului despre universalitatea rațiunii. Statul nu trebuie să susțină o religie sau alta, el trebuie numai să asigure orice credință de la violență. Puterea diriguitorilor nu are o proveniență divină. Caracter divin are numai ordinea legală ca atare, dar nu și puterea unui principe aparte.

Un adept al teoriei dreptului natural a fost și **Christian Wolff** (1679-1754), filosof german, profesor la Universitatea din Halle. A fost un adept al absolutismului iluminat și în lucrarea *„Dreptul natural, studiat prin metoda științifică”*, Wolff în forme modeste apără tezele fundamentale ale teoriei dreptului natural. Scopul statului, după el, este realizarea „binelui general”. Oamenii în stat sunt egali de la natură, de aceea ei au drepturi egale. Wolff era încredințat că sub tutela unui monarh înțelept și învățat cetățenii își pot manifesta calitățile sale individuale, pot fi fericiți. Consideră că puterea absolută a monarhiei, pentru a nu evolua în tiranie, trebuie mărginită prin legi. Statul trebuie să se bazeze pe dreptul natural, dar totodată el concentrează în mâinile sale întreaga putere. Statul nu permite împotrivirea păturilor asuprite orânduirii existente. Prin metode violente acest stat rezolvă orice contradicție și stare conflictuală din societate.

Secolul al XVIII-lea, în domeniul vieții spirituale, a adus cu sine revoluția științifică, confirmarea concepției raționaliste ca o expresie a conștiinței teoretice a clasei burgheze. S-a început iluminarea minților oamenilor. Acest proces este cunoscut în istorie sub denumirea de *Iluminism*. Gânditorii care s-au impus în acele circumstanțe se numeau *ilumiști*. Iluminismul s-a manifestat mai accentuat în Italia și în Franța.

Ideea dominantă a iluminismului este rațiunea. Pentru ilumiști aceasta însemna că există câteva adevăruri

eterne, clare și evidente, accesibile pentru orice om în orice epocă. Se pune accentul pe posibilitatea minții umane să cunoască adevărul, să pătrundă în esența lucrurilor. Concomitent în noțiunea „rațiune” era prezentă convingerea că natura, inclusiv și natura omului, este organizată „rațional” și poate fi cunoscută rațional.

În doctrinele politice și juridice ale *ilumiștilor* italieni și francezi și-a găsit manifestare și teoria dreptului natural. Astfel, în Italia părtăș al dreptului natural a fost **Giovanni Giambattista Vico** (1668-1744). Profesor de retorică la Universitatea din Neapole, a trăit mereu sărac și ignorat. Cercetările lui și-au dovedit importanța abia după moarte și aceasta datorită lui Herder și Gethe care au dezvoltat unele idei ale acestui gânditor. Vico este împotriva înțelegerii tradiționale a dreptului natural. Dreptul nu se naște, ci se formează. Apariția statului nu este legată de tratatul social. Fiecare formă de stat are pricinile sale de apariție.

Vico percepea istoria ca un proces obiectiv ciclic. În lucrarea „*Principii de filosofie a istoriei*” (1725) el distinge în istoria fiecărui popor și a fiecărei civilizații trei epoci de dezvoltare: epoca divină (vârsta zeilor), epoca eroică (vârsta eroilor) și epoca umană (vârsta umană), corespunzătoare celor trei vârste ale omului – copilăria, tinerețea și maturitatea. Prima epocă este religioasă, teologică și teocratică unde nu există statalitate și legi juridice, conducerea este realizată de preoțime. A doua epocă se caracterizează prin apariția orașelor și forma existentă de stat este aristocrația care dictează drastic legile sale. În epoca a treia, în care orânduirea existentă este republican-democratică, ori capitalistă și triumfă democrația se ajunge la egalitatea socială. Aici legile îmbină în mod armonios interesele particulare și cele generale, instaurează egalitatea între oameni. Acesta e apogeul dezvoltării omenirii, maturitatea ei, care e urmată de degradare. Societatea se reîntoarce la starea primitivă, după care începe din nou ascensiunea, un nou ciclu.

Un alt reprezentant al iluminismului italian a fost **Cezare Beccaria** (1737-1794). Lucrarea „*Despre infracțiuni și pedepse*” este pătrunsă de credința în rațiunea umană, setea de libertate, umanism consecvent. Plecând de la teza că oamenii se nasc egali și sociabili, Beccaria luptă pentru apărarea libertății și demnității umane. Consideră că oamenii pentru a-și organiza viața s-au unit în stat, jertfînd cu unele libertăți naturale ale lor. Anume aceste libertăți jertfite au constituit puterea supremă în stat. Pricina sărăciei și inegalității oamenilor el o vede în proprietatea privată. Dreptul la proprietate îi face pe unii bogați, iar pe alții săraci. Legile reprezintă în viziunea lui creația unor oameni bogați ce apără interesele acestora. Beccaria se pronunță pentru legi mai bune, mai stricte. El se vrea liber nu numai în aspect juridic, ci și în aspect social-politic. În tratat autorul arată că infracțiunile sunt născute de societatea contemporană lui și că odată cu instaurarea egalității oamenilor infracțiunile vor dispărea.

În Franța, unul din cei mai remarcabili ilumiști și cugetători ai sec. al XVIII-lea a fost **Charles Montesquieu** (1689-1755). Este considerat fondatorul științei politice, pe care a ferit-o de orice considerație teologică sau morală, ca și de orice metafizică a „naturii” umane. Opera sa principală, la care a lucrat 14 ani (de la

1734 la 1748), se întitulează „*Despre spiritul legilor*”. În lucrare autorul expune principiul legii. Legile sunt raporturile necesare care derivă din natura lucrurilor. Ca rezultat al raporturilor dintre legi, se formează spiritul legilor. Legile trebuie să fie conforme cu acest spirit al legilor.

Montesquieu dezvoltă ideea legității generale, căreia i se supun fenomenele naturii și ale societății. Prezintă statul ca o instituție naturală. Gânditorul apără ideea existenței legităților obiective ale dezvoltării fenomenelor sociale. El descoperă o anumită ordine care există în realitate, o supunere a tuturor fenomenelor anumitor legi de existență și evoluție. Diversitatea legilor și instituțiilor nu este o dorință și o fantezie a oamenilor, dar sunt legate de anumite condiții istorice. Mersul istoriei poate fi înțeles atunci când cunoaștem cauzele ce determină ascensiunea evenimentelor și fenomenelor. Respingând *providențialismul* Montesquieu spune că legile ce acționează în istorie nu sunt de natură mistică impuse din afară ca ceva străin omului. Ele, în înțelesul cel mai larg, sunt „*raporturi necesare care decurg din natura lucrurilor*” și nu sunt niște acte de providență. În acest sens, tot ce există are legile sale. Acest lucru se referă chiar și la legile juridice. Montesquieu extinde la societate legile sesizate în natură.

În cercetările sale filosoful descrie cauzele care aduc la schimbări în legislație și morală și elucidează legile istoriei. El enumeră acele condiții cărora trebuie să le corespundă legi raționale și drepte. În primul rând „*ele trebuie să corespundă proprietăților fizice ale țării, climei ei*”. După părerea autorului, legile trebuie făcute în corespundere cu clima. Efectele climei sunt hotărâtoare pentru viața popoarelor.

Astfel, acceptând premisele generale ale teoriei dreptului natural, Montesquieu, spre deosebire de adepții concepțiilor raționaliste consecvente, considera că e imposibil de a construi pe baza acestei teorii un sistem universal de legi sociale, întrucât condițiile de existență a popoarelor sunt diferite. De aici provine, după Montesquieu, diversitatea legilor și a formelor de cârmuire. Montesquieu a fost unul dintre întemeietorii curentului geografic (teză întâlnită încă la Herodot, Aristotel și Bodin). În formarea unei orânduiri sociale și a moravurilor el atribuia o importanță deosebită climei, solului, teritoriului, modului de viață a popoarelor, gradului de libertate admis de sistemul de stat, religiei, bogăției, numărului populației etc. Totodată Montesquieu scoate în relief rolul mediului înconjurător, care coincide la el cu noțiunea de orânduire politică și de legislație.

În lucrarea „*Despre spiritul legilor*” Montesquieu analizează formele de guvernământ republican, monarhic și despotic, lansează principiul separării puterilor în stat în trei ramuri: legislativă, executivă și judiciară. Necesitatea limitării puterii în stat și mai ales în societate Montesquieu o deduce din respectarea drepturilor individuale, din afirmarea libertății. El deosebește interesul individual și obștesc. Interesul obștesc poate fi respectat doar interpretând corect interesul individual. Prin libertatea individului iluministul subînțelege independența lui. Reieșind din realitatea confruntării în societate a diferitor interese și libertăți, Montesquieu subliniază: „*libertatea*

este dreptul de a face tot ce este permis de lege”, din care reiese că „este permis totul ce nu este interzis de lege”.

Unul dintre promotorii iluminismului francez a fost și **Voltaire** (1694-1778). Concepțiile sale social-politice au o vădită orientare antifeudală, cerând lichidarea dependenței feudale. El a revendicat egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii, impozite proporționale cu averea, etc. Libertatea este cea mai importantă lege naturală, conform căreia trebuiesc anulate privilegiile feudale și realizată libertatea religiei, cuvântului, presei, proprietății. Dar critica proprietății private el o respinge cu fermitate, pledând pentru o societate în care să fie respectată superioritatea proprietății private, proprietatea asupra pământului. Considera inevitabilă împărțirea societății în bogați și săraci. Societatea către care tindea Voltaire era o societate în care ca principiu de bază era inegalitatea socială. „Nu se poate, – scrie Voltaire, – pe sârmanul nostru pământ ca oamenii ce trăiesc în societate să nu fie împărțiți în două clase: una a asupritorilor, cealaltă a asupriților, și aceste două se împart în mii și mii, iar acele mii și mii au și ele nuanțe diferite...”. O orânduire de stat rațională, după Voltaire, este monarhia constituțională în frunte cu un monarh luminat. În ultimele sale lucrări ca model de organizare de stat din timpul său Voltaire numea instituțiile parlamentare engleze. El era aproape de ideea separării puterilor. Pe la sfârșitul vieții sale Voltaire a ajuns la convingerea că cel mai bun tip de stat este republica.

Transformările social-politice din societate gânditorul le lega de educație și dezvoltarea științei și culturii. Voltaire considera că răul social își are rădăcini în lipsa de cultură și ignoranța oamenilor. Este de ajuns numai de lichidat incultura, fanatismul și superstițiile și totul se va aplană.

Astfel, analizând statutul social al omului, Voltaire propagă principiul egalității, prin care subînțelege, numai o egalitate politică, juridică. Inegalitatea socială este apreciată ca o premisă a păstrării echilibrului social și a dezvoltării normale a societății. Libertatea omului, subliniază Voltaire, este mai întâi de toate o libertate a voinței.

Reprezentant al iluminismului francez, unul din cei mai remarcabili gânditori ai Franței secolului al XVIII-lea a fost **Jean-Jacques Rousseau** (1712-1778), eminent filosof, iluminist, pedagog și scriitor, sociolog și estetician. Concepțiile politice ale lui J.-J. Rousseau sunt mult mai radicale decât ale celorlalți iluminiști francezi. El a criticat cu asprime relațiile feudale de castă și regimul despotic, s-a pronunțat pentru democrația burgheză și libertățile cetățenești, pentru egalitatea oamenilor, indiferent de originea lor. Inegalitatea, după Rousseau, este un rezultat al apariției proprietății private.

Rousseau explicit expune doctrina contractului social. El formulează problema societății politice în raport cu dezvoltarea naturală a omului.

Primele lucrări sunt dedicate denunțării calamităților civilizației și injustiția raporturilor stabilite între oameni. În cele trei lucrări fundamentale ale lui Rousseau, scrise în anii 1761 și 1762, sunt expuse principiile susceptibile să-l apropie pe individ de natură, la nivelul copilăriei

(„Emile”), al familiei („Noua Heloisa”) și al cetățeanului („Contractul social”).

În prima sa lucrare importantă „Discurs asupra științelor și artelor” (1750), Rousseau idealizează orânduirea socială din trecut. El se adresează istoriei primitive pentru a înțelege natura adevărată a omului. Teza lui principală este că oamenii se nasc liberi, societatea îi face răi. În acest scop el considera necesar de a studia starea naturală în care se găsea omul înainte de începutul istoriei sale.

Problemei stării naturale a omenirii, originii și bazelor inegalității dintre oameni a fost închinată a doua sa lucrare sub denumirea „Discurs asupra inegalității” (1755). Alături de întrebarea privind originea inegalității între oameni, Rousseau pune și întrebarea despre originea statului. Autorul reiese din aceea, că cândva a existat „starea naturală” a umanității în care oamenii erau egali și liberi. Pentru Rousseau „omul natural” este un om izolat, care trăiește în afara societății. După părerea lui, oamenii în „starea naturală” nu aveau nevoie unul de altul. Omul nu avea nevoie de careva cunoștințe. Descriind amănunțit condițiile de viață în „starea naturală”, filosoful face concluzia că inegalitatea, fie naturală, n-are în această stare însemnătate. În această perioadă asupra omului de către om este imposibilă. În opoziție cu Hobbes, considera că pe timpul „stării naturale” nu numai că nu s-a dus un război al tuturor împotriva tuturor, ci, dimpotrivă, domnea prietenie și armonie între oameni. Rousseau numește „starea naturală” a umanității „secolul de aur”. Cu timpul în omul primitiv se naște deprinderea de a trăi în comun. În turmă, unde se naște această deprindere, apare familia și, astfel, treptat se formează societatea umană. Perioada ieșirii din starea de sălbătăcie, când omul devine sociabil, rămânând liber, Rousseau o consideră „cea mai fericită epocă”.

După părerea lui Rousseau, ieșirea din starea naturală a semnat alături de inegalitatea fizică sau naturală dintre oameni, apariția unui fel nou de inegalitate, numită de către el inegalitate politică. Inegalitatea sporește odată cu evoluția societății. Prima etapă a apariției inegalității a fost, după Rousseau, apariția proprietății private în procesul de perfecționare a uneltelor de muncă și de greșelile săvârșite de oameni în activitatea lor. Proprietatea privată nu numai că adâncește inegalitatea naturală, dar și împarte societatea în bogați și săraci, apare tendința unora de a se îmbogăți pe seama altora. Apariția statului este a doua treaptă de inegalitate. După Rousseau, odată cu apariția statului inegalitatea dintre oameni crește. Stabilirea puterii de stat adâncește inegalitatea economică prin inegalitate politică. Creând statul, poporul nu a apărut libertatea, ci a devenit sclav. Și în sfârșit, a treia treaptă a inegalității – apariția despotismului ca formă de guvernare, un grad extrem de inegalitate, când oamenii devin în aceeași măsură sclavii despotului. Toți oamenii acum sunt în mod egal fără drepturi în fața unui om, care este purtătorul puterii în stat.

J.-J. Rousseau încearcă să găsească mijloace pentru a limita inegalitatea socială. Este necesar de a crea o asemenea structură a societății în care omul să nu-și piardă drepturile naturale, libertatea. Pentru a scăpa de nevoi, vicii, Rousseau consideră oportun de a distruge

despotismul, de a crea un așa sistem de stat, care ar fi bazat pe contractul social – sistem de stat democratic. În lucrarea „*Contractul social*” el propune modelul de organizare politică legitimă a societății. Prin această lucrare Rousseau merge mai departe decât au mers Montesquieu și Voltaire în apărarea libertății și în instaurarea egalității între oameni. Scopul său era reorganizarea vieții politice pentru a concilia libertățile individuale cu exigențele vieții sociale, într-un cuvânt, de a fonda o ordine socială „naturală”. Omul trebuie să revină la „starea naturală”, însă pe un plan superior corespunzător naturii umane.

În „*Contractul social*” Rousseau creează teoria despre suveranitatea poporului care, după el, este realizarea voinței generale. Acordul oamenilor exprimat în contractul social reprezintă baza oricărei puteri legitime. Suveranitatea poporului necesită respectarea legii de toți indivizii. Suveranitatea este unitară, indivizibilă, inalienabilă și este cea mai sigură garanție a libertății poporului. „*Eu afirm – scrie Rousseau – că suveranitatea, care este numai realizarea voinței generale, nu poate fi înstrăinată... Poate fi transmisă puterea, însă nicidecum voința*”.

Contractul ar stabili un anumit cadru politic – *republica*, care este forma ideală de guvernare. Rousseau credea că concomitent cu instaurarea republicii populare se va produce o renaștere miraculoasă a naturii omului, complet va dispărea asupra omului de către om, nu va mai exista inegalitatea de avere, va fi asigurată bunăstarea generală.

Unul dintre marii iluminiști francezi a fost **Denis Diderot** (1713-1784), filosof, enciclopedist, om de o mare cultură. Toate operele sale rămân acelea ale unui filosof preocupat să definească natura omului, locul acestuia în lume și întemeierea unei morale. Diderot sublinia influența legilor asupra moravurilor societății: „*Dacă legile sunt bune, sunt bune și moravurile; dacă legile sunt rele, rele sunt și moravurile; dacă legile bune sau rele nu sunt aplicate – ceea ce e lucrul cel mai grav pentru o societate – nu mai există nici moravuri*”. În lucrarea „*Cugetări filosofice*” (1746) atacă creștinismul și militează pentru o „religie naturală”, pe care o opune „religiei revoltate”.

Împreună cu alți filosofi-enciclopediști (**C. A. Helvetius** (1715-1771), **P. H. T. Holbach** (1723-1789), **J. O. La Mettrie** (1709-1751)), Diderot se pronunță împotriva tiraniei feudale, a absolutismului monarhic: „*Nici un om nu are de la natură dreptul de a porunci celorlalți. Libertatea este un dar al Cerului și fiecare individ ce aparține aceleiași specii are dreptul să se bucure de ea, de îndată ce se bucură de rațiune*”.

Holbach, la rândul său, susține că „opiniile cârmuiesc lumea”. Rolul hotărâtor în istorie el îl atribuia activității legislatorilor. Calea spre eliberarea oamenilor Holbach o vedea în învățământ. Din cauza că neamul omenesc nu-și cunoaște propria sa natură, susține Holbach, el a ajuns să fie înrobitor și a devenit o jertfă a guvernelor.

Diderot, ca și Holbach și Helvetius, consideră că statul apare ca rezultat al contractului social. Dar aceasta nu-i lipsește pe oameni de libertate. Oamenii transferă de bună voie o parte din independența sa statului în scopul de a-și apăra interesele. Deci, puterea de stat se sprijină pe

voința poporului, care rămâne suveran. Scopul principal al statului este asigurarea drepturilor naturale ale oamenilor și fericirii lor. Luptând împotriva despotismului feudal, el apără orânduirea politică a monarhiei luminate. Totodată, Diderot simpatizează forma de stat republicană.

Teoria dreptului natural și-a găsit reflectare și în literatura comunistă-utopistă din Franța secolului al XVIII-lea, reprezentanții căreia au fost Meslier, Mably și Morelly. Una din cele mai importante opere comuniste este „*Testamentul*” lui **Jean Meslier** (1664-1729), preot din regiunea Șampania. În această lucrare, scrisă spre sfârșitul vieții, autorul analizează și acuză societatea de clasă în genere, răul și nedreptatea care domnesc în lume, sistemul feudal cu contradicțiile proprii lui. În spiritul învățaturii naturaliste Meslier afirmă că toți oamenii sunt egali de la natură, au dreptul la libertate și la partea lor din bunurile pământului, au dreptul la viață.

Abatele **Gabriel de Bona Mably** (1709-1785), istoric și gânditor politic, este adeptul teoriei dreptului natural. Principalele lucrări sunt: „*Despre drepturile și obligațiile cetățenilor*”, „*Despre legislație sau principiile legilor*”.

În spiritul învățaturii dreptului natural, Mably tinde să demonstreze că omul prin natura sa este o ființă capabilă să se conducă de regulile morale și poate atinge perfecțiunea morală. Tezele acestei teorii reiese din natura omului și starea naturală ca stare inițială a umanității determinată de natură. În viziunea lui, noțiunea „natura omului” are un șir de trăsături originale și specifice. Ceea ce caracterizează în mod deosebit natura omului este, după Mably, egoismul, la care mai alătură compătimirea, mulțumirea, rivalitatea, pasiunea pentru slavă. Omul, menționează Mably, are două însușiri proprii principale. Acestea sunt *rațiunea* și *libertatea*. Aceste însușiri naturale trebuie păstrate și cimentate concomitent cu crearea puterii de stat. Legile vin în ajutorul rațiunii, guvernele se formează pentru consolidarea înțelepciunii naționale, pentru a supune pasiunile negative.

Pronunțându-se împotriva divizării societății în săraci și bogați, Mably afirmă că egalitatea este legea naturală a umanității. Gânditorul consideră că bogăția e incompatibilă cu morala. El afirmă că egalitatea în avere unește oamenii, înalță sufletul, educă în ei simțul bunăvoinței reciproce și prieteniei.

În lucrarea „*Despre drepturile și obligațiile cetățenilor*”, Mably, reieșind din însușirile naturii umane, încearcă să facă concluzii în ceea ce privește organizarea socială și politică. Izvorul puterii supreme, după el, este poporul. Poporul întotdeauna își păstrează dreptul să schimbe guvernarea. Gânditorul recunoaște dreptul poporului la răscoală împotriva tiraniei. Puterea legislativă trebuie să aparțină numai poporului suveran. Însă, spre deosebire de Rousseau, nu consideră rațional sistemul legislativ direct al poporului. Mably apără ideea reprezentanței populare. Organul legislativ care adoptă legi din numele poporului trebuie să fie adunarea deputaților aleși de popor. Mably se pronunță împotriva unirii puterii executive cu cea legislativă. O asemenea unire conduce la o asupra extremă. Însă el nu susținea echilibrul de puteri. Puterea executivă este un organ supus puterii legislative.

Etienn Gabrieli Morelly (1717-?) este un reprezentant tipic al etapei dezvoltării socialismului utopic – numită etapă raționalistă. Către timpul lui Morelly învățătura despre dreptul natural a căpătat forme desăvârșite clasice, trecând prin mai multe etape: omul natural, dreptul natural, starea naturală. Orânduirea „rațională” propagată de gândirea social-raționalistă era rațională, deoarece logic era dedusă din unele premise axiomatice, conform cărora ea este în același timp o orânduire „naturală”, deoarece punctul de plecare al procesului logic este „natura omului”. Conceptul istoric pe larg răspândit în secolul al XVIII-lea menționa că viața umanității s-a început de la starea naturală, când omul trăia și se supunea normelor dictate de natură. Dezvoltarea în continuare a omenirii a adus la pierderea stării fericite și trecerea ei sub puterea dreptului pozitiv, rupt de la natură și cerințele lui.

Principalele lucrări ale lui Morelly sunt „*Basiliada*” (1753) și „*Codul naturii*” (1755). Noțiunea inițială a filosofiei sociale a lui Morelly este noțiunea omului. Gânditorul polemizează cu cei care considerau că răul îi este dat omului de la natură, că oamenii de la natură sunt imorali și răi. Omul nu are idei și înclinații înnăscute, afirma Morelly. Omul natural nu cunoaște o proprietate privată. „Lumea este o masă întinsă pentru toți oamenii, spune filosoful”.

„*Aproape toate popoarele, – accentuează Morelly, – au avut ori au și acum închipuire despre „veacul de aur”, când omul trăia în condițiile vieții naturale. Însă cum de s-a întâmplat că acest sistem social inițial, bazat pe egalitate și comunitate, a fost pierdut?*”. Cauza nemijlocită Morelly o vede în creșterea încontinuu a numărului de populație, în slăbirea legăturilor de sânge și rudenie, în dereglarea posesiunilor comune, în diferențierea între familii, în apariția proprietății private. Legislatorul, în loc să lupte cu neajunsurile și viciile sociale, cu încălcarea legilor naturii, au rupt pentru totdeauna legătura dintre societate și natură, instaurând proprietatea privată. Proprietatea privată nimicește cinstea naturală și naște în oameni lăcomia – viciul principal. Legislatorii nu preîntâmpină, ci susțin răul, generat de proprietatea privată. Morelly declară că legile se găsesc în contradicție directă cu dreptul natural, din care acesta trebuie să împrumute puterea. Legile trebuiesc îndreptate spre un singur scop – spre restabilirea ordinii naturale distruse și a comunității inițiale, – scrie gânditorul. În „*Codul naturii*” Morelly înaintează un „model de legislație care corespunde cerințelor naturii”, formulând trei „*legi sfinte*”, cum le numește el, trei legi fundamentale ale societății, ce răspund cerințelor naturii și ale rațiunii: 1) anularea proprietății private; 2) „dreptul la existență” și „dreptul la muncă”; 3) datoria tuturor cetățenilor de a munci.

Astfel, una din ideile fundamentale ale dreptului natural în Epoca Modernă a fost teza cu privire la caracterul contractual al statului, care a înlocuit teoria medievală privind caracterul divin, supranatural al acestuia. Ideea respectivă reflectă dorința burgheziei, devenită dominantă din punct de vedere economic, de a prelua din mâinile clasei feudalilor și puterea politică. Teoreticienii acestei epoci vor urmări obiectivul

argumentării edificării societății pe principii raționaliste, ale libertății și egalității. Putem afirma că tezele științei politice și juridice din cadrul epocii moderne poartă un caracter practic, ele fiind orientate spre soluționarea problemelor sociale stringente.

Prin marele gânditor german **Immanuel Kant** (1724-1804), filosofia începe o nouă epocă. Prin el se reafirmă faptul că fundamentul dreptului este în om, iar omul trebuie astfel respectat în libertatea sa. Tezele cele mai importante sunt expuse în lucrările „*Spre pacea eternă*” (1795), „*Principii metafizice ale teoriei dreptului*” (1797), „*Conflictul între facultăți*”. La baza apariției statului se află contractul social, statul de drept admite egalitatea, libertatea, independența fiecărui individ ca cetățean.

Sub influența ideilor Iluminismului și a școlii dreptului natural, care au pus baza individualismului, s-au format următoarele principii fundamentale ale concepțiilor social-juridice ale lui Kant: fiecare personalitate posedă destoinicie desăvârșită, valoare absolută; personalitatea nu poate fi o unealtă de înfăptuire a diferitor planuri, chiar a celor mai blagorodnice ale binelui general; omul este subiectul conștiinței morale ce se deosebește de natura înconjurătoare și, în măsura posibilităților, trebuie să se conducă de legea morală; această lege este apriorică și nu este supusă și expusă diferitor influențe externe și de aceea este absolută.

Kant definește dreptul natural ca: „*amsamblul condițiilor, grație cărora preferința arbitrară a fiecăruia se poate armoniza cu preferința arbitrară a celorlalți în cadrul unei legi universale de libertate*” Așadar dreptul natural este alcatuit din reguli pe care rațiunea le recunoaște ca valabile în mod a priori, adică independent de orice realizare concretă. De exemplu, spune Kant, nu este necesar să constat prin experiență, într-un număr de cazuri, că trebuie să respect părinții sau că nu trebuie să fac altora ceea ce nu îmi place să mi se facă mie, validitatea acestor reguli fiind sesizată dintr-o dată, în mod rațional.

După Kant, dreptul se împarte în *particular* – reglează și examinează relațiile dintre persoanele particulare și *public* – reglează relațiile dintre grupele sociale, dintre om și societate. Problema de bază a dreptului particular este proprietatea. După Kant, baza societății civile de drept o formează anume proprietatea privată.

Fiind considerat unul din părinții teoretici ai statului de drept, Kant lansează ideea că punctul inițial al dezvoltării societății este munca, și apoi diviziunea socială a muncii. Un moment de depășire a „stării naturale în plan moral” a fost „obștea etică”, reprezentată de biserică sau un tip anume de filosofie religioasă, care a devenit un instrument necesar de cimentare și perfecționare a comunității umane. Chiar dacă statul pare a avea o natură contractuală, totuși acesta e un stat ce există a priori în rațiunea umană. După Kant, afirmarea unei societăți civile echitabile nu poate fi realizată de o dezvoltare inconștientă a omenirii, ea va fi un rezultat al activității raționale. Statul de drept presupune lichidarea tuturor formelor de dependență personală, asigurarea libertăților individuale a tuturor cetățenilor, combinarea armonioasă a libertății individuale cu legile, care au aceeași influență asupra tuturor membrilor societății.

La baza ideilor lui Kant sunt plasate valorile morale. În comportamentul său omul trebuie să se conducă doar de conținutul legilor morale. Aceste legi filosoful german le definește ca „imperativ categoric”. „Imperativul categoric” este o lege morală universală, la care toți oamenii trebuie să se supună. Legea morală supremă îi indică fiecărui cetățean – „*acționează așa, încât comportamentul tău să poată servi model al legității universale*”.

„Contractul social” este apreciat de filosoful german, ca document adoptat de oameni morali pregătiți, conștienți, de aceea puterea de stat nu trebuie să-i considere ca o „masă” de indivizi ce nu pot conduce, ce nu pot alege orientarea corectă a comportării.

În concepția lui Kant, scopul statului este de a apăra și a dezvolta drepturile inalienabile ale cetățeanului. Statul, după Kant, apare în rezultatul înțelegerii între oameni, pe care Kant o numește tratat primar. În urma acestei înțelegeri toți și fiecare în parte renunță la libertățile naturale, pentru a se folosi de libertate în calitate de membru al statului. Kant apreciază statul ca o formațiune din mai mulți sau mai puțini oameni, care se găsesc sub acțiunea dreptului. Scopul statului nu este fericirea cetățenilor, ci triumful ideilor de drept. Crearea statului este o cerință a imperativului categoric.

Astfel, modul specific de interpretare a dreptului natural de către Kant, a justificat și remarca făcută de filosoful italian G. Del Vecchio că, prin Kant, se sfârșește școala dreptului natural și începe școala dreptului rațional. Dreptul natural devine drept rațional.

Forma logică a dreptului, este, după **Giorgio Del Vecchio** (1878–1970), dată a priori, adică nu empiric și constituie condiția limită a experienței juridice în general. Giorgio del Vecchio definește dreptul ca „*coordonarea obiectivă a acțiunilor posibile între mai mulți subiecți, conform unui principiu etic care le determină, excluzând împiedicarea lor*”. Această definiție amintește de definiția kantiană a dreptului, însă în aceasta din urmă principiul etic a fost specificat ca lege universală a libertății, ce configura un ideal și nu un concept pur logic care se poate referi la orice sistem juridic.

Dacă morala impune subiectului o alegere între acțiunile pe care le poate îndeplini, confruntând acțiunile aceluiși subiect unele cu altele, dreptul confruntă o acțiune cu alta ale subiecților diferiți. Dreptul tinde să stabilească o ordine obiectivă de coexistență, el trebuie să considere înainte de toate, aspectul exterior al acțiunilor, deoarece în câmpul exterior are loc interferența, întâlnirea atitudinilor mai multor ființe și prin urmare, acolo se naște cerința limitării. Din faptul că dreptul este o limită, o frontieră între acțiunile mai multor subiecți, decurge caracteristica esențială a acestuia și anume, coercibilitatea, adică posibilitatea de a constrânge la îndeplinire. Trecerea frontierei de către una din părți, implică posibilitatea celeilalte de a respinge invazia.

Așadar, teoria dreptului natural traversează toată istoria filosofiei dreptului și a științei politice. Apărută în doctrinele grecilor, explicată și dezvoltată de juriștii romani, preluată de învățătura creștină, care prin patristici și scolastici o conciliază cu teologia, renovată radical și secularizată în Epoca Modernă și totodată extinsă în

relațiile internaționale, teoria dreptului natural a exercitat în continuare o influență extrem de puternică.

Bibliografie

1. **Stahi I.** *Istoria gândirii politice.* – Chișinău, 1996.
2. **Lozovanu C.** *Filosofia dreptului.* – Chișinău, 2008.
3. **Djuvara M.** *Eseuri de filosofie a dreptului.* – București, 1997.
4. **Mihai Gh. C., Motica R. I.** *Fundamentele dreptului. teoria și filosofia dreptului. Marile curente.* – București, 2002.
5. **Tămaș S.** *Instituțiile democrației și societatea civilă. Dicționar politic.* – București, 1996.
6. **Didier J.** *Dicționar de filosofie.* – București, 1999.
7. **Hegel G.W.F.** *Principiile filosofiei dreptului.* – București, 1996.
8. **Vecchio G.** *Lecții de filosofie juridică.* – București, 1998.
9. **Vălimărescu A.** *Tratat de enciclopedia dreptului.* – București, 1999.
10. **Nica C.** *Liberalismul și societatea modernă: originile și evoluția liberalismului din secolul al XVII-lea până la începutul secolului XX.* – București, 1995.
11. **Capcelea V.** *Filosofie.* – Chișinău, 1998.
12. **Enciu N.** *Politologie.* – Chișinău, 2005.
13. **Țirdea B., Noroc L.** *Politologie.* – Chișinău, 2006.
14. *Din istoria gândirii filosofice.* – Chișinău, 1999.
15. *Filosofie. Analize și interpretări.* – Oradea, 1996.